

3. Τους είδες εσύ, Βαλιντέ χανούμ;

ΘΥΜΑΤΑΙ ΜΙΑ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΣΣΑ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ

ΟΤΑΝ Η ΣΜΥΡΝΗ ΕΠΕΣΕ το Μάιο του '19, μπήκαν οι Έλληνες, εδώ στο εσωτερικό οι Τούρκοι επιστρατεύουν τους Χριστιανούς από 20 έως 60 χρονών, δεν είναι πια δεκτό να πληρώνουν το «μπεντέλι». Και τους γέρους μαζεύουν και αρσενικά παιδιά 10 χρονών μέχρι τα 20, τους τραβούν βαθιά προς το Σιβάς, στα μέρη μας δεν έμεινε ούτε πατέρας, ούτε θείος μας, ούτε γιατρός, ούτε παπάς, πήραν και τους παπάδες, κλείσαν σπίτια, μαγαζιά. Κι όταν έφτασε ο ελληνικός στρατός στο Εσκή Σεχίρ Μάρτιο 1921 έγινε η σφαγή στο φαράγγι «Ντεβέ Μπεγιουρντέν Ντερεσί» –δηλαδή «Κι η καμήλα πουγκρίζει για να το περάσει», έτσι το λεν για την αγριάδα του–, εκεί πέσαν οι Τσέτες, χάλασαν το караβάνι, τους όμηρους χριστιανούς, δε γλίτωσε κανείς, 300 και άνω ήσαν.

Κι όσο προχωρούν οι Έλληνες, μας φέρνουν τα νέα οι Τούρκοι γειτόνοι μας, κλαιν οι χανούμισσες. «Αμάν, τι θα γίνομε...» Εμείς τις παρηγορούσαμε και ρωτούσαν: «Θα μας κρύψετε;»

Κι αυτές έσωσαν δικούς μας κάμποσες φορές. Σε μίαν αυλή χριστιανική, σπίτια μπέηδων γύρω γύρω, είναι κρυμμένοι πέντε δικοί μας, σε ντουβάρια, σε υπόγεια χτισμένοι, πότε πότε νύχτα βγαίνουν, παίρνουν αέρα και καπνίζουν. Με φώναξε μια γριά χανούμισσα πολύ καλή, με γνωρίζει από μικρή, μου λέει:

–Εμείς το ξέρομε πως είναι κρυμμένοι 5 δικοί σας, δεν πειράζει, ας το ξέρομε, μα εδώ μπαίνουν βγαίνουν πολλοί, να μην τους πάρει κανένα ξένο μάτι, να μην καθίζουν κατάκαρσι στα παράθυρά μας και να καπνίζουν...

–Τους είδες εσύ, Βαλιντέ χανούμ; ρωτώ, τι να της πω, έτρεμα.

–...Και πόσες οκάδες ζαρζαβάτι ψουνίζατε πριν και πόσες ψουνίζετε τώρα. Κι αυτό είδαμε...

Όσο πλησιάζουν οι Έλληνες ακούμε τα κανόνια μέρα και νύ-

χτα, τα τζάμια τρέμουν. Φεύγουν πολλές οικογένειες Τούρκων για το εσωτερικό με βοδάμαξες, με αραμπάδες. Αεροπλάνο βομβαρδίζει το Σταθμό ένα πρωί, πήραν φωτιά βαγόνια με όπλα, έγινε σεισμός, τα τζάμια σπάσαν και οι τζαμαρίες, ο ουρανός σκεπάστηκε μαύρους καπνούς. Τι γίνεται; Σε οικογένεια γνωστή μας ο γιος τους «μπίμπασης», ήλθε από το Σαγγάρι, τους έλεγε: «Δεν βρίσκεται στους Γιουνάνηδες ένας γραμματισμένος, ένας δίκαιος να ξέρει τι θα πει Σαγγάρ; Κρίμας, κρίμας τόσων μανάδων παλικάρια...» Εμείς δεν καταλαβαίνομε τίποτα.

Μερικοί Τούρκοι, παλαιοί αυτοί, αντίθετοι στον Κεμάλ, μάθαμε από στόμα σε στόμα πως ξεκίνησαν το πρωί να προϋπαντήσουν τους Έλληνες στον παρακάτω σταθμό, με αμάξια ξεκίνησαν και με καλάθια, με φρούτα, μα ήλθε το τρένο κι έφερε τραυματίες Τούρκους από τις τελευταίες μάχες, κλαίμε, γελούμε, την μοίρα μας δεν ξέρομε...

4. Ο ντελάλης

ΕΞΙΣΤΟΡΕΙ ΕΝΑΣ ΑΓΡΟΤΗΣ. ΕΓΡΑΨΕ Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ

ΣΤΟ '22 ΣΩΘΗΚΑ επειδή ο πατέρας μου ήξερε καλά τούρκικα, είχε πάρει δώσε με Τούρκους· ήταν κήρυκας δημόσιος, το λεγόμενο εκεί ντελάλης.

Λοιπόν πήρε είδηση πως χάνονται όλα, θα χαθούμε όλοι αν δεν προλάβουμε, οι Τούρκοι έχουν κακό σκοπό, του το 'πανε σα χωρατό και σα φοβέρισμα. Βγαίνει το ίδιο βράδυ άμα σκοτείνιασε και διαλαλεί για να πάρουνε είδηση ο κόσμος να φύγουνε, έφερε δυο φορές βόλτα το χωριό και ύστερα κρύφτηκε. Την άλλη μέρα τον γυρεύανε οι Τούρκοι, κομμάτια θέλανε να τον κάνουνε. Και σαν έπιασε και κατέβαινε ο κόσμος στο γιαλό, περνούσανε απ' το κορδόνι, τον ντύσαμε κουρέλια κι έκανε τον τυφλό, ήτανε παχύς, κοτζά μου άντρας, τότε ξέρανε όλοι μα πια τον βαστούσανε δυο κόρες από δω κι από κεί, σκουντουφλούσε και ξοπίσω εγώ φορτωμένος, δεν είχανε και παρασφίξει τα πράματα, μπήκαμε από ένα διπλανό σοκάκι, κλάψανε οι γυναίκες, τους άφησε ο φρουρός και περάσαμε ως τη σκάλα. Μέσα τον τυλίξαμε σε μια ψάθα, καθίσανε πάνω οι γυναίκες ώσπου σαρπάρισε το καϊκι. Μας έβγαλε στη Μυτιλήνη.

Λέμε για το '22, πού να θυμηθούμε και το '14, για θυμηθείτε και κείνον το διωγμό... τότες συμβουλέψανε τον Τούρκο κατά πρώτη φορά οι Γερμανοί, το άτιμο μελέτ, βάζουνε μπρος να μας χαλάσουνε, ολάκερο έθνος να μας σβήσουνε, για θυμηθείτε και την Κατοχή, πάντα μπροστά τούς βρίσκουμε, που να μη μείνει ο σπόρος τους, δε θα το 'βρουνε κι αυτοί από κανέναν;

1914 κηρύχτηκε ο πόλεμος. Αμέσως μέσα το Αϊβαλί έγινε άνω κάτω. Πολύς κόσμος έφυγε στην Ελλάδα. Οι Τούρκοι αμέσως δέσανε τη θάλασσα και δεν άφηναν κανέναν να φύγει, μείναμε αποκλεισμένοι ένα χρόνο, μετά βγάλανε διαταγή ν' αδειάσει όλο το

Αϊβαλί. Τότε εμάς με άλλες 200 οικογένειες μας έβαλαν μέσα σε βοϊδαραμπάδες χωρίς να ξέρομε πού μας πηγαίνανε, περπατούσαμε όλη τη μέρα και όταν κόντευε να βασιλέψει ο ήλιος σταματήσανε τους αραμπάδες και μας κατέβασαν για να ξεκουραστούνε τα βόδια και να τα ταΐσουνε. Ξέχασα να πω ότι εμείς πήραμε μαζί μας ό,τι μπορούσαμε και σηκώναμε στα χέρια μας και κανένα ψωμί, όσοι είχανε εκείνο το λίγο κάθισαν να φάνε, όσοι δεν είχανε πήγανε και ζητιανέψανε. Σε δυο ώρες μάς σηκώσανε πάλι, περπατούσαμε πέντε έξι ώρες και φτάσαμε σ' ένα μέρος που λέγεται Βαλανιδιά, εκεί μείναμε έξω στο ύπαιθρο μέσα στους αραμπάδες, και άλλοι κάτω. Τη νύχτα μάς επιτέθηκαν Τούρκοι. Ζητούσαν να πάρουν τα κορίτσια, όσα είχαμε μαζί μας, αλλά αντιστάθηκαν οι Τσανταρμάδες που μας συνόδευαν και οι δικοί μας όλοι, νέοι, γέροι, όλοι μαζί και δεν κατόρθωσαν να πάρουν ούτε ένα. Μέχρι το πρωί δεν κοιμηθήκαμε. Όταν ξημέρωσε ξεκινήσαμε. Όλη μέρα βαδίζαμε, το βράδυ σε κάτι στροφές μάς βρήκανε κάτι σκιάδες (αλιποτάχτες Τούρκοι) αλλά δεν μας πείραξαν, εμείς όμως φοβηθήκαμε γιατί δεν είχαμε μόνο κορίτσια αλλά και πολλές γυναίκες έγκυες και άλλες ετοιμόγεννες. Όταν νύχτωσε φτάσαμε στου Μπρούσαλη το χάνι. Εκεί μείναμε μια βραδιά, την άλλη μέρα ξεκινήσαμε, περπατούσαμε ύστερα δυο μέρες νηστικοί, διψασμένοι και φθάσαμε στο Μπαλού Κισέρη. Εκεί δεν μας άφησαν να καθίσουμε καθόλου, αμέσως μάς πήγαν στο σιδηροδρομικό σταθμό και μας έβαλαν στα τρένα, από κει μας κατέβασαν σε ένανε σταθμό που λεγόταν Σούσουρλου. Μας έβαλαν πάλι σε βοδόκαρα και ξεκινήσαμε, σε 3 μέρες φθάσαμε στο Τας Κιουπρού που είναι μία γέφυρα μεγάλη πέτρινη και εκεί μας άφησαν μέσα στα χωράφια, δεν μας έδωσαν τίποτα να φάμε, ούτε νερό. Πέσαμε όλοι στ' αγκάθια που ήτανε κάτι χοντρά τα ξεφλουδίζαμε και τα τρώγαμε. Με τ' αγκάθια περάσαμε εκεί μέρες. Από κει φέρανε άλλες βοϊδάμαξες, μας έβαλαν μέσα και μας πήγανε σε ένα χωριουδάκι μικρό που το λέγανε Λουμπάτ, που είναι κοντά στη λίμνη Απολλωνιάδα.

Μας κατέβασαν, μας έβαλαν μέσα σε καϊκια και μας πέρασαν στην απέναντι στεριά. Εκεί ξεκουραστήκαμε λίγο ώσπου να

βρούνε καρότσες και βάλαμε τα λίγα ρούχα μας απάνω και ανεβάσαμε τους γέρους, τις γριές και τα πολύ μωρά και ξεκινήσαμε. Οι νέοι περπατούσαμε ακολουθώντας τις καρότσες και σε δύο μέρες πορεία φθάσαμε στην Προύσα. Εκεί μας πήγαν και καθίσαμε σε κάτι παράγκες. Μας μοίρασαν καλαμπόκι άσπρο και κόκκινο ανακατωμένο και μόλις το φάγαμε, από την κούραση και την εξάντληση που είχαμε, μας πήγε αίμα, δεν άντεξαν, 16 άτομα πέθαναν. Εκεί αφήσαμε τους πρώτους νεκρούς μας.

Αφού είχε κι Έλληνες ούτε ένας γιατρός δεν ερχότανε να δει έναν άρρωστο, γιατί δεν τους αφήνανε οι Τούρκοι. Είχε Μητρόπολη και πήγε ο πατέρας μου που ήταν αρχηγός σε όλους μας, μας προστάτευε γιατί ήξερε πολλά τούρκικα και ζήτησε να μας κάνουν τη χάρη να καθίσομε στην Προύσα αλλά δεν μας άφησαν.

Καθίσαμε 10 μέρες, από φαΐ μάς έδιναν το καλαμποκάλευρο κι από λίγη σούπα γερμανικιά, εμάς όμως μας έπιασε ο φόβος και δεν τα τρώγαμε. Βγαίναμε και ζητιανεύαμε στα ελληνικά σπίτια, μας έδιναν, ύστερα μας έκανε και η Μητρόπολη λίγο συσσίτιο, περνούσαμε όπως όπως. Μετά μάς ξανασηκώνουνε για να μας πάνε μέσα στο εσωτερικό της Τουρκίας, οι πιο πολλοί περπατούσαμε μέρες, λίγα κάρρα μόνον για τα ρούχα και τους γέρους. Περάσαμε διάφορα χωριά από το Τίμπος, από το Κουγιού Νεσέρ και ύστερα με κόπους μεγάλους και πείνα φθάσαμε Γενισεχίρ, εκεί νομίζαμε ότι θα καθίσομε λίγο να φάμε και να ξεκουραστούμε, αλλά μόλις μας είδαν οι Τούρκοι και οι Τουρκάλες και τα παιδιά τους μας κυνηγούσανε με ξύλα, με πέτρες, μας φώναζαν: «Γκιαούρηδες, να φύγετε...» Τέλος μάς πήγανε σε κάτι χάνια και μας έφεραν λίγο ψωμί και τίποτα φαΐ.

Μαζί μας είχαμε μια γυναίκα που ήταν λίγο χαζή, αυτή η καημένη δεν μπορούσε ν' αντέξει την πείνα και πήγε σ' ένα σπίτι τούρκικο. Η τουρκάλα είχε ζυμώσει κι αυτή απέξω έβλεπε. Μόλις έφυγε η τουρκάλα, μέσα στο σπίτι μπαίνει, ανοίγει το φούρνο και αρπά ένα ψωμί, αλλά μόλις το πήρε την είδανε και την έπιασαν κι άρχισαν να την δέρνουνε. Ο πατέρας μου μόλις την άκουσε έτρεξε να τη γλιτώσει. Σηκώνει ο Τούρκος ένα ξύλο και την

έφαγε επάνω στ' αυτί· πρήστηκε τόσο πολύ που ήταν δυο μέρες άρρωστος.

Τι να κάνει όμως ο κόσμος; Πεινούσε.

Από την μια τον έδιωχναν και από την άλλη πηγαίναμε, ιδίως εμείς τα παιδιά, όλη μέρα γυρνούσαμε και ό,τι μας έδιναν τα βάζαμε στη μέση και τρώγαμε όλοι. Καθίσαμε 14 ημέρες και πάλι μάς ξανασήκωσαν γιατί πουθενά δεν μας δέχονταν. Φορτώσαμε και ξεκινήσαμε, καλά εμείς ήμασαν παιδιά, δεν καταλαβαίναμε, και οι νέοι άντεχαν, αλλά οι γέροι, οι γριές και οι έγκυες κλαίγανε, δεν ήθελαν πια να πάνε πουθενά, είχαν καλύτερα να καθίσουνε εκεί και ας τους σκότωναν, αλλά ο πατέρας μου τους έλεγε: «Παιδιά κάνετε υπομονή, κάπου θα μας αφήσουνε πια να καθίσουμε». Όλο το δρόμο τούς έδινε κουράγιο. Ύστερα από δύο μέρες πορεία φθάσαμε σ' έναν νερόμυλο κι εκεί ξεζέψαμε να ξεκουραστούμε και να φάμε το λίγο ψωμί και να πιούμε λίγο νερό. Τη νύχτα μάς επιτέθηκαν και μας άρπαξαν δυο κορίτσια και μια γυναίκα 55 χρονών· ό,τι κι αν κάναμε, όσο κι αν φωνάξαμε, δεν μας πέρασε τίποτα γιατί ήταν οι φρουροί μαζί τους. Την άλλη μέρα σαν ξεκινήσαμε βρήκαμε τη γυναίκα πεθαμένη απάνω σ' έναν πάσαλο που ήταν μέχρι τα στήθια της. Τα κορίτσια δεν τα βρήκαμε καθόλου. Ξεκινήσαμε και πηγαίναμε, στο δρόμο όμως κουρασθήκαμε πολύ και οι γέροι μόλις έμεναν πίσω τούς έδιναν μια βουρδουλιά και μια μαχαιριά και τους άφηναν στον τόπο. Στο δρόμο εδώ κι εκεί αφήσαμε πολλούς νεκρούς. Άρχισε ο κόσμος ν' αρρωσταίνει από την εξάντληση και την κακουχία, άρχισε και να κρυώνει τόσο πολύ που παγώναμε στους δρόμους. Ύστερα από 4 μέρες φθάσαμε στο Μπελετζίκ, εκεί είχε πολλά σπίτια αρμένικα αδειανά, γιατί τους Αρμένηδες τους είχαν σκοτώσει, κάναμε συμφωνίες να μας αφήσουνε εκεί να καθίσουμε ή να μας πάνε στο Σουγούτ πιο μέσα. Την άλλη μέρα μάς σήκωσαν και μας πήγανε στο Σουγούτ, εκεί δεν μας θέλησαν όλους και μας χώρισαν σε δύο μέρη. Οι μισοί, κι εμείς μαζί, γυρίσαμε πίσω στο Μπελετζίκ. Στο δρόμο, από το χιόνι που έριχνε και το πολύ κρύο πάγωσε ένας αδελφός μου κι έπεσαν κάτω όλοι, έλεγαν πως πέθανε. Ο πατέρας

μου όμως έτρεξε γρήγορα σ' ένα φαρμακείο και ζήτησε αριγανόλαδο και τον πήρε κι άρχισε να τον τρίβει, του έβγαλε τα ρούχα του και με ζεστά και μ' εντριβές ύστερα από μια ώρα άρχισε ν' ανασαίνει. Τον γλίτωσε από τον Χάρο. Άλλα παιδιά, που ήτανε μικρά, είχανε πέσει τα δάχτυλα των ποδιών τους, τόσο κρύο έκανε στα μέρη εκείνα. Θα μείνουν αξέχαστα όσο ζούμε.

Λοιπόν, εκεί στο Μπελετζίκ καθίσαμε 2 χρόνια. Ο καθένας κοίταζε κάτι να κάνει για να ζήσει, όσοι είχανε κανένα ρούχο αξίας γυρίζανε στα χωριά και το κάνανε τράμπα σε φαγώσιμα, μαζί και ό,τι χρυσαφικό είχανε. Ο πατέρας μου έπιασε δουλειά σε ένα φούρνο, αλλά ήμαστε τόσο μεγάλη οικογένεια και κάθε μέρα μεγάλωνε γιατί όσα ορφανά έμειναν, που πέθαιναν οι γονείς τους, γιατί έπεσε τέτοια αρρώστια εξανθηματικός τύφος που κάθε μέρα θέριζε, κι επειδή έμειναν μέσα στο δρόμο φοβόταν ο πατέρας μου μην τα πάρουν οι Τούρκοι και τα τουρκέψουνε κι έτσι μάζεψε 25 ορφανά και 15 άτομα που ήμαστε εμείς, καθόμαστε 40 άτομα στο τραπέζι.

Μια μέρα, ένα κοριτσάκι που πέθανε η μάνα του κι ο πατέρας του, παραφύλαξαν οι Τούρκοι και το άρπαξαν να το τουρκέψουν και να το κάνουν δικό τους. Το μάθαμε, αλλά δεν μπορούσαμε να το βρούμε γιατί το είχαν κρυμμένο. Ο πατέρας μου όμως όλο παρακολουθούσε, έβαζε ανθρώπους που καταλάβαινε πως μπορούσανε κάτι να μάθουνε κι όταν πέρασε κανένας μήνας το ανακάλυψε και παραφύλαξε, όταν έφυγε ο Τούρκος, πήγε μέσα και το άρπαξε.

Αυτό όμως είχε γλυκαθεί στο φαΐ και δεν ήθελε να φύγει από την Τουρκάλα και άρχισε να φωνάζει τούρκικα: «Αννέ μου», δηλαδή «μητέρα μου», κι από τις φωνές του πήρε αυτή χαμπάρι, φώναξε άλλους Τούρκους κι έπιασαν τον πατέρα και τον χτυπούσανε με κάτι ξύλα. Εκείνος όμως το παιδί δεν το άφησε, το κρατούσε σφιχτά, ήξερε και πολλά τούρκικα και τους έδωσε και κατάλαβαν ότι το παιδί δεν ήταν δικό τους αλλά είναι δικό του. Το πήρε με μεγάλη πάλη και το πήγε στο σπίτι. Αυτό έκλαιγε, γύρευε να φύγει πίσω. Εκείνος το κλείδωσε, το τάλιζε και το φυλάγανε, ήταν και τόσα άλλα παιδάκια που συνήθισε.

Όταν ερχότανε το βράδυ τα μάζευε όλα κοντά του και τα έλεγε τόσα καλά λόγια ότι θα πάμε πάλι πίσω στο Αϊβαλί και δεν θα έχομε Τούρκοι να μας τυραννάνε, θα περάσομε όμορφα... κι εκείνα θαρρούσανε ότι άκουγαν κανένα παραμύθι και τον έβλεπαν μέσα στο στόμα, τον αγαπούσανε γιατί κάθε βράδυ ήθελε να τους φέρει πότε μέντες, πότε στραγάλια, ό,τι μπορούσε, για να τα γλυκαίνει.

Στα δύο χρόνια αυτά λιγοστέψαμε πάρα πολύ γιατί πέθανε πολύς κόσμος. Μετά έγινε η ανακωχή και μας συμμαζέψαν όλους σ' ένα μέρος και μας κατέβασαν στο σταθμό στα Κιουπλιά κι εκεί μας είπανε ότι θα μας πάνε στην Πόλη· μας βάλανε στα τρένα και φθάσαμε στον πρώτο σταθμό που λέγεται Βεζίρ Χάνι. Μετά φθάσαμε στη Νικομήδεια, καθίσαμε 2 μέρες μέσα στα τρένα, τέλος φθάσαμε στην Πόλη, στο Χαϊδάρ Πασά. Απ' εκεί μας πήγανε στο Κατίκιοϊ κι εκεί μας έβαλαν σ' ένα σχολείο ελληνικό, μας είχανε 2 μήνες εκεί. Όλοι οι Έλληνες κάνανε έρανο και μας έκαναν συσσίτιο μέχρι να φύγομε.

Ύστερα από 2 μήνες μάς έβαλαν σ' ένα βαπόρι και 2 Ιανουαρίου του '19 μάς κατέβασαν μέσα στο Αϊβαλί. Γυρίσαμε οι μισοί. Καθένας πήγε στο σπίτι του, ο πατέρας μου κρατούσε ακόμη τα 25 ορφανά μέσα στο σπίτι μας σαν μια οικογένεια κι όταν πέρασε μια βδομάδα βγήκε και φώναξε τα ονόματα των παιδιών σ' όλο το Αϊβαλί και καθένας ερχότανε κι έπαιρνε το παιδί που ήταν άλλο της αδελφής της κι άλλο του αδελφού του και δεν ήξεραν με τι τρόπο να τον ευχαριστήσουνε. Μάλιστα πήγε και ο Πρωτοσύγγελος με άλλους πολλούς επίσημους και τον συνεχάρηκαν. Εκείνος είπε: «Έκανα ό,τι πρέπει να κάνει ένας πατέρας για τα παιδιά του, μόνο λυπάμαι για τους τόσους αδερφούς μας που έμειναν στους δρόμους σκοτωμένοι κι άλλοι που πέθαναν από τις βαριές αρρώστιες».

5. Πολλά παιδιά έχεις, πέτα κανένα στη θάλασσα

ΕΓΡΑΨΕ ΜΙΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΑ

ΤΟ 1922 ΗΜΟΥΝ 8 ΧΡΟΝΩΝ και όμως όλα τα θυμάμαι τόσο καλά που τα φέρνω ακόμη μέσα στα μάτια μου. Περνούσαμε τόσο όμορφα μέσα στο σπίτι μας, με τον πατέρα μου, με τους θείους μου, με τη γιαγιά μου και τον καλό μου παππού και με όλους τους συγγενείς και γειτόνους μέσα σε τόσα καλά και αγαθά του Αϊβαλιού. Εκείνα τα πολλά θαλασσινά, τα αξέχαστα σταφύλια που κατεβάζανε οι καμήλες και γονατίζανε μπροστά στην πόρτα μας. Ευλογία θεού περνούσαμε. Ξαφνικά εκεί που καθόμαστε μια μέρα έρχεται μια γειτόνισσα και λέει στη μητέρα μου: «Ξέρεις τίποτα, κυρα-Κατίνα, άκουσα ότι θα γίνει πόλεμος και όχι πόλεμος αλλά σφαγή».

Αυτή τη στιγμή δεν ήταν κανένας από τους άντρες σπίτι μας. Η μητέρα μου παίρνει το μωρό από την κούνια και αμέσως πηγαίνει στο σπίτι του πατέρα της για να πει ό,τι άκουσε. Βρήκε εκεί τον μεγάλο της αδελφό και έτρωγε σταφύλι με τυρί και τον λέει: «Αδελφέ μου, αυτό άκουσα, θα γίνει διωγμός, να φύγομε πριν κλείσουν τις θάλασσες, δεν θέλω τίποτα μόνον να φύγομε όλοι γεροί».

Εκείνος θυμήθηκε το διωγμό του 1915 που έγινε, άφησε αμέσως το ψωμοτύρι που έτρωγε και πηγαίνει σ' έναν γειτονικό του φίλο και λέει αυτά που τον είπε η αδελφή του, ότι θα γίνει διωγμός χειρότερος από τον πρώτο. Και ο φίλος του τον είπε: «Κρίμας Παναγή που είσαι και τέτοιο παλικάρι, κάθεςαι και ακούς τις γυναίκες».

Εκείνος σα να προσβάλθηκε και λέει της αδελφής του: «Πάρε το μωρό σου και πήγαινε στο σπίτι σου και μην φοβάσαι τίποτα. Το χωριό έχει παλικάρια, δεν μπορούν να μας κάνουν τίποτα».

Η μητέρα μου, τι ήθελε να κάνει; Πήγε στο σπίτι της.

Ο κόσμος όμως άρχισε να το λέει φανερά, να μην μπορούν οι

γυναίκες να κάνουν δουλειά μέσα στα σπίτια τους. Η μια πήγαινε στην αλληνή το σπίτι, δεν ήξεραν τι να κάνουν.

Τέλος μια βραδιά έρχεται ο πατέρας μου – η μητέρα μου στην πόρτα, δεν την χωρούσε το σπίτι, ξεφορτώνει το άλογο κατεβάζει το γάλα, του δίνει νερό πλένεται.

Εκείνη, φουρτουνιασμένη και πικραμένη. Της λέει: «Κατίνα τι έχεις, γιατί είσαι έτσι;»

«Δημητρό, θα γίνει πόλεμος. Να φύγουμε, να περάσομε στην Μυτιλήνη μην πάθομε κανένα κακό».

Εκείνος στεναχωρέθηκε, ήθελε να φύγομε αλλά δεν τον πήγαινε η καρδιά του ν' αφήσει τον πεθερό του και τα κουνιάδια του και να φύγει μόνος του.

Ξημέρωσε η μέρα, μαζεύτηκαν όλοι σ' ένα σπίτι και τα λέγανε. Έτσι τα έλεγαν, αλλιώς, θέλανε να φύγουμε και γύριζαν και έβλεπαν το σπίτι γεμάτο σοδειές από το πάτωμα μέχρι το νταβάνι γεμάτο. Ο θεός είχε δώσει τόσο αφθονίες και όσο τα έβλεπαν δεν τους έκανε καρδιά να τ' αφήσουνε. Έλεγε ο παππούς μου: «Παιδιά μου, πώς να πάμε να κλειστούμε στη Μυτιλήνη και ν' αφήσουμε τόσα καλά;»

Και πού να ξέρανε ότι τα καλά αυτά θα τα έβρισκαν οι Τούρκοι και εκείνους θα τους έτρωγε το χόμα.

Δεν πέρασαν δυο μέρες και κατέβηκαν Έλληνες στρατιώτες και έλεγαν να φύγει ο κόσμος γιατί ήξεραν τι κακό θα γινόταν.

Πήγανε στο Δεσπότη και το είπανε. Αλλά εκείνος έλεγε να μην φύγει κανένας και δεν έχουμε να πάθομε τίποτα. Άλλοι όμως έφυγαν, πήρανε τις οικογένειές τους και γλιτώσανε.

Σε 2-3 μέρες κλείσανε τις θάλασσες και βλέπαμε να γεμίζει το Αϊβαλί τούρκικο στρατό, όλο ιππικό. Εκείνα τ' άλογα δεν τα ξεχνώ, τι ωραία!

Όταν κατέβηκαν οι Τούρκοι, αμέσως έδωσαν διαταγή να βγει ο ντελάλης να φωνάξει να μαζευτούνε στο στρατόπεδο όλοι οι άντρες από 18 μέχρι 50 χρονών.

Όταν το άκουσαν, όλοι χτυπούσαν τα κεφάλια τους γιατί είχανε καιρό να φύγουμε αλλά δεν το πίστευαν.

Τότε ο πατέρας μου γύρισε και μας είδε. Τέσσερα παιδιά και τη μάνα μου και τρέχαν τα δάκρυά του και είπε: «Αχ πώς δεν σε άκουσα, τι θα γίνεις με τέσσερα παιδιά, πού θα πας;»

Στιγμές φαρμακωμένες και τα σκυλιά ακόμα ουρλιάζανε. Και τον λέγει η μητέρα μου: «Όταν σας μιλούσα και σένα και στ' αδέρφια μου με λέγατε είσαι γυναίκα και δεν ξέρεις, τώρα είμαστε όλοι χαμένοι».

Το πρωί ντυθήκαμε όλοι και σαν τ' αρνιά που τα πάνε για μακελειό με σκυμμένα κεφάλια μαζεύτηκαν χιλιάδες άντρες, το άνωθρος της Ανατολής, και τους κλείσανε στο στρατόπεδο. Δεν τους ξανάδαμε πια.

Κλάματα όπου και να πήγαινες γιατί δεν είχε σπίτι να μην έχει άντρα, παιδί. Κι αν βρισκόταν κανένα σπίτι χωρίς άντρα έκλαιγε την καταστροφή. Μερικοί θέλανε να κρύψουνε κανένα παιδί ως 18 ετών, δεν έβγαινε έξω, κρυβότανε.

Πριν δώσουνε τη διαταγή να συναχτούνε οι άντρες στο στρατόπεδο, βγήκε ο ντελάλης κρυφά και φώναξε: όσοι μπορούνε να φύγουνε ας φύγουνε αμέσως, γιατί θα γίνει αποκλεισμός. Φώναξε σ' ένα μέρος και κρύφτηκε γιατί θα τον σκοτώνανε και ο κόσμος ο ένας με τον άλλον τα μεταδώσανε όσα είπε ο ντελάλης. Τον ζητούσανε να τον πιάσουν να τον κομματιάσουν και ούτε ξαναφανερώθηκε.

Το βράδυ βγάλανε διαταγή: «Όλος ο κόσμος να κρεμάσει φανάρια» –για να βλέπουν να κατεβαίνουν οι Τούρκοι. Τα έβαλε ο κόσμος. Είχαμε φόβο. Είχαμε και περιέργεια να δούμε κρυφά από καμιά τρύπα της πόρτας, γιατί απαγόρευσαν μόλις βασιλέψει ο ήλιος να μην ανοίξει καμιά πόρτα.

Βλέπαμε κρυφά το στρατό που κατέβαινε όλη τη νύχτα και τι δεν κατεβάζανε, ως και εκείνα τα όμορφα τα πρόβατα τα όμορφα με μεταξωτό μαλλί, στο κεφάλι τους ανάμεσα στα κέρατα μια τούφα σαν μετάξι! Όλα τα βλέπαμε, γιατί ποιος μπορούσε να πέσει να κοιμηθεί;

Έτσι ξημέρωσε ο κόσμος.

Στα μικρά μάς δίνανε να φάμε ό,τι ήτανε και μας έβαζαν να κοιμηθούμε για να μην κλαίμε.

Ξημέρωσε. Βγήκε ο κόσμος έξω από τα σπίτια τους, ποιος είχε το νου του να μαγειρέψει. Τι θα κάνουμε; Τι θα γίνουμε;

Όταν πέρασε λίγη ώρα βλέπομε παιδιά 12-14 χρονών είχανε καβάλα από ένα άλογο και τα πουλούσανε 5 δραχμές το ένα. Ποιος θα τα έπαιρνε; Γυρίζαμε όλη μέρα μέσα στους δρόμους. Μόλις βράδιαζε, ο κόσμος μέσα. Εμάς από το σπίτι μας έφυγαν όλοι οι άντρες μας. Έμεινε ένας θείος μου μικρός 12 χρονών και ο παππούς μου που ήταν γέρος. Είμαστε όλοι μαζί σ' ένα σπίτι. Εντωμεταξύ είχανε φέρει και όλα τα πρόβατα απέξω και τα βάλανε μέσα σε κάτι στάβλους και εκεί τους ρίχνανε να τρώνε ξερές τροφές. Αυτά τα ζώα φάγανε τον παππού μου και τον μικρό θείο μου Φώτη.

Περνούσαν οι μέρες και ο παππούς μου τα λυπήθηκε κλεισμένα τόσα ζωντανά.

«Παιδιά, εγώ με το Φώτη θα βγάλω τα πρόβατα στους μύλους και θα τ' αφήσω να φύγουνε όπου θέλουνε και όταν έρθω θα δούμε τι θα κάνουμε. Σήκω, κόρη μου», λέει της μητέρας μου, «να ζυμώσεις, όπου πάμε να πάρουμε μαζί μας ψωμί γιατί έχομε και μικρά». Έφυγε.

Ήταν η τελευταία φορά που τον είδαμε μαζί με τον μικρό του γιο. Τον πήρε μαζί του για να τον βοηθήσει. Έβγαλε τα πρόβατα έξω στους μύλους. Α, δεν το περίμενε. Κατέβαιναν οι Τούρκοι αγριεμένοι. Όποιον βρίσκανε τον σκοτώνανε με τον πιο σκληρό θάνατο. Εκεί σκότωσαν και τον παππού μου και τον μικρό μου θείο.

Άδικα περιμέναμε. Βλέπαμε τους δρόμους. Ζύγωσε η μάνα μου κι ετοίμασε λίγα ρούχα σ' ένα τσουβάλι και 3 ψωμιά και καμιά οκά τυρί για να τα πάρουμε. Περιμέναμε μέχρι το βράδυ. Τίποτα, ο παππούς με το παιδί πού να φανεί.

Η γειτονιά άδειασε. Δώσανε διαταγή ο κόσμος να κατέβει προς τη θάλασσα. Μείναμε η μόνη οικογένεια. Η μάνα μου τι να δει; που είμαστε 3 μικρά κορίτσια και ένα αγόρι ασαράντιστο; ή τη γιαγιά μου που έκλαιγε τα παιδιά της, όλοι λεβέντες, άλλοι αρραβωνιασμένοι και άλλοι λεύτεροι; ή τον παππού μου με το παιδί που έφυγε και τον περίμενε ώρα με την ώρα; ή το θείο μου Κω-

στή που τον είχαμε κρυμμένον; Οι στιγμές χρειαζόταν θάρρος. Φύγανε οι άντρες. Έπρεπε να γλιτώσει τα παιδιά της. Πιάνει μιά βάζει από τρεις φορεσιές ασπρόρουχα και από πάνω μια φούστα κόκκινη και στα τρία κορίτσια για να μας γνωρίζει όταν πηγαίναμε μέσα στο πλήθος. Ντύσαμε και τον θείο και τον κάναμε γέρο με κουρέλια και ετοιμαστήκαμε να φύγομε, γιατί σε όλη τη γειτονιά δε βρισκόταν άνθρωπος. Λέει της γιαγιάς μου: «Σήκω να φύγομε, να πάμε όπου πάει όλος ο κόσμος».

Εκείνη έκλαιγε: «Δεν έρχομαι, φύγετε, τι την θέλω τη ζωή αφού όλα τα παιδιά μου τα πήρανε».

«Κάνε κουράγιο για το τελευταίο σου, μήπως και το γλιτώσομε».

«Φύγετε. Δεν έρχομαι».

Αναγκάστηκε η μητέρα μου, μας πήρε και τα τέσσερα και τον θείο μου και βγήκαμε έξω. Κατεβαίνομε. Βλέποντας η γιαγιά μου πως έμενε μόνη, σηκώθηκε κι ακολούθησε. Φθάσαμε όχι και κοντά στη θάλασσα, πιο ψηλά, μέσα σ' ένα σαράπ χανά (νομισματοκοπείο). Πολύς κόσμος. Παιδιά, γέροι, τι γινότανε, τι κλάματα! Για μια στιγμή ξεχάσανε εκείνους που πήρανε στο στρατό, τα παιδιά. Βλέπανε εκείνοι να γλιτώσουνε και τα μικρά τους κλαίγανε. Αλλά οι καημένοι πεινούσανε κιόλας, βγάζανε λίγο ψωμοτύρι και κανένα σταφυλάκι και τρώγανε. Χρειαζότανε και κουράγιο να περπατήσεις.

Το πρωί δώσανε διαταγή όλος ο κόσμος να κατέβει στο μουράγιο γιατί θα έρχονταν καράβια να πάρουνε τον κόσμο κι έπρεπε να περάσομε μέσα απ' ένα σπίτι μεγάλο δίπορτο. Η μια η πόρτα έβλεπε στη θάλασσα και η άλλη στην πόλη. Πέρναγε ένας ένας. Τον εξετάζανε και τον ψάχνανε. Παίρνανε ό,τι χρυσαφικό είχανε. Τους γδύσανε τελείως.

Είχανε δύο δωμάτια, ένα για τους άντρες και ένα για τις γυναίκες και στο μέσον από ένα τραπέζι μεγάλο που ακουμπούσανε τα χρυσαφικά.

Ήρθαμε στο δρόμο που θα περνούσαμε όλοι. Δεν είχε τόπο να ρίξεις ούτε μια βελόνα. Κι αφού ήτανε τόσοσ κόσμος, ήθελε να περάσει κι ένα κάρο με Τούρκους για να κάνουν γούστο που θα

στριμώχνονταν ο κόσμος, όσους πατούσε κι όσους άφηνε, δεν τους ένοιαζε.

Μέσα σε τέτοια φασαρία βαστούσα κι εγώ μια μεγάλη λεκάνη τσίγκινη για να πλένουμε τα πανιά του παιδιού όπου μας πηγαίνανε. Εγώ όμως δεν χωρούσα να περάσω. Έπεσα, σηκώθηκα, η λεκάνη έκανε κρότο, με αρπάζει ένας Τούρκος και με χτυπά. Έβαλα τα κλάματα. Μ' ακούει η μητέρα μου, έρχεται και με παίρνει. Δεν μπορούσε να περπατήσει από τον κόσμο κι από τα ρούχα που φορούσε. Έκατσε κάτω, έβγαλε μερικά ρούχα της για να μπορεί να κινιέται. Σήκωσε και το μωρό. Είχε και το νου της και σ' εμάς. Απαγορευόταν να φορείς χρυσαφικά, να έχεις επάνω σου ελληνικές φωτογραφίες. Η μητέρα μου από την κούραση και τη σαστισμάρα ξέχασε να βγάλει ό,τι φορούσε, σκουλαρίκια, δαχτυλίδια, τη βέρα της. Ήρθε η ώρα, μπαίνει μέσα στο σπίτι —φυλάγανε μέσα έξω Τούρκοι— έπρεπε να περάσει από τον έλεγχο. Ένας Τούρκος, φαίνεται ήταν άνθρωπος με ψυχή, είδε την αγωνία της που βαστάει παιδιά, τη γριά μάνα της, το θείο που τον περάσαμε ως εκεί για γέρο και της λέει: «Πήγαινε, κατέβα γρήγορα τις σκάλες και φεύγα μη σε δούνε».

Βγήκαμε έξω από το σπίτι χωρίς να μας ψάξουνε. Κατεβαίναμε τις σκάλες που ήτανε μέχρι 15, ίσως και πιο πολλά σκαλοπάτια, εκεί εμείς τα τρία κορίτσια κρατούσαμε χέρια σφιχτά. Πώς μας πήρε ο κόσμος μπροστά! Μας έχασε η μητέρα μας. Εμείς περπατούσαμε και κάναμε και γούστο που βλέπαμε τα βαπόρια, από επάνω το αεροπλάνο, τον κόσμο τον πολύ, κάτω που δεν είχε τόπο να περπατήσεις από τα ρούχα γιατί τα κατέβασε ο κόσμος, θαρρούσε πως θα τα περάσει. Εκείνοι όμως δεν άφηναν να βάλεις μέσα τίποτα. Μόνον το άτομό σου.

Η πιο πολλή εντύπωση που μου έκανε ήταν που έβλεπα όλα τ' αγόρια των 18 χρονών να είναι κοπέλες καμωμένα με ξυρισμένο το μουστάκι για να μπορέσουν να περάσουν. Δυστυχώς όμως όλα αυτά τα έπιασαν τελευταία και λάβανε τον πιο σκληρό θάνατο.

Η μητέρα μου που μας έχασε, τι να κάνει, πού να μας έβρισκε; Πατούσε επάνω στις κουβάρες τα ρούχα και κοίταζε ένα γύρο να

γνωρίσει τις κόκκινες ποδιές. Καμιά φορά μάς είδε, πώς ήρθε, ένας θεός το ξέρει.

Έβαλε όλες της τις δυνάμεις γιατί έβλεπε ότι ήταν τελευταίες στιγμές. Όλοι εκείνοι οι μεταμφιεσμένοι έτρεχαν να μπούνε μέσα, νόμιζαν ότι θα γλίτωναν. Καμιά φορά μπαίνουν μέσα κάτι στρατιώτες Τούρκοι. Κάνουν έρευνα στο βαπόρι. Αμέσως τους έπιασαν όλους, τους κατέβασαν με τα καμουτσίκια και τους πήγανε στο υπόγειο, από το σπίτι που περνούσαμε. Εκεί τους σκότωσαν όλους.

Βλέποντας η γιαγιά μου ότι πήρανε και τον τελευταίο της γιο τής ήρθε τρέλα. Έτρεχε από πίσω και φώναζε: «Παιδί μου, γράμμα να μας στείλεις όπου πας». Ποιος γύριζε να δει;

Όπως κρατούσε το τσουβάλι, το λύνει, το αδειάζει, και τα ψωμιά και τα λεπτά και τα χρυσά ρολόγια των παιδιών της, βάζει το τσουβάλι στον ώμο και τρέχει. Η μητέρα μου τι να κάνει; Έβλεπε πως το βαπόρι γέμισε κι ήταν και το τελευταίο. Την αρπάζει, την τραβά από το χέρι και με κόπο μεγάλο την βάζει μέσα στο βαπόρι και μετά της δίνει το μικρό μωρό. Έπειτα δίνει σ' εμένα την πιο μεγάλη, τ' άλλα τα δύο δεν τα περνάνε οι ναύτες, λέγανε πως «πολλά παιδιά έχεις, πέτα κανένα στη θάλασσα». Με παρακάλια και κλάματα μας έβαλε μέσα. Μπαίνει κι εκείνη. Ήταν η τελευταία που μπήκε κι ανεβάσανε τις σκάλες. Εδώ μόνον βοήθησε η τύχη και δεν έμεινε κανένα παιδί έξω.

Ο κόσμος που έμεινε, τον βάλανε οι Τούρκοι μπροστά σαν πρόβατα με τα μαστίγια, κλάματα, φωνές. Θεέ μου τι κακό μεγάλο και αξέχαστο έγινε όταν έφευγε το βαπόρι. Έβλεπες μια ακρογιαλιά με χιλιάδες μπόγους ρούχα και τον κόσμο που έκλαιγε και τραβούσε τα μαλλιά του.

Τώρα μέσα στο βαπόρι να πεινούμε και να φωνάζουμε ψωμί. Ποιος να δώσει στον άλλον; Κανένας. Μας έλεγαν: «Κάντε υπομονή, θα έβγομε γρήγορα να σας δώσομε να φάτε». Εγώ πιο μεγάλη καταλάβαινα, δεν μιλούσα. Τ' άλλα όμως έκλαιγαν. Δεν καταλάβαιναν, ήταν μικρά και το πιο μωρό κρεμόταν στό βυζί της μητέρας αλλά τι γάλα, είχε να φάει τόσες μέρες! είχε να βάλει κάτι στο στόμα της.

Εκεί που καθόμουνα εγώ, πλάι μου ήταν μια γυναίκα. Είχε στα γόνατά της δυο μπόγους, ο ένας ήταν ρούχα και ο άλλος το παιδί της. Αυτή από την κούραση και το κλάμα της είχε αποκάνει και θέλησε να πετάξει το μπόγο τα ρούχα στη θάλασσα, κι από τη σαστιμάρα της πετάει το μωρό της. Δεν την προλάβανε οι άλλες. Τι έγινε έπειτα δεν λέγεται. Και ποιος ξέρει αν έζησε κι εκείνη.

Τη νύχτα μάς έβγαλαν στη Μυτιλήνη. Άλλα βαπόρια πήγανε στη Σάμο, άλλα στην Κρήτη. Σκόρπισαν τον κόσμο εδώ κι εκεί. Σ' ένα μέρος δεν ήταν δυνατόν όλοι να χωρέσομε. Εμάς μόλις μας έβγαλαν στη Μυτιλήνη μάς πήγανε σ' έναν κήπο. Ήτανε βράδυ. Εκεί ξενυχτήσαμε, χωρίς σκεπάσματα. Από φαΐ μας έδωσαν ψωμί και ρέγγες. Φάγαμε. Όταν ξημέρωσε, τότες ρώτησε η μητέρα μου τη γιαγιά μου πού είναι τα λεπτά, πού είναι αυτά που ήτανε στο τσουβάλι; Εκείνη σήκωσε τους ώμους. Δεν καταλάβαινε τίποτα. Καλά που είχε η μητέρα λίγα λεπτά μέσα στον κόρφο της και σηκώθηκε να μας πάρει λίγο ψωμί και φαΐ. Κοιτάζαμε πού θα κατασταλάξομε.

Η μητέρα μου γνώριζε καλά τη Μυτιλήνη από το '14 που έγινε ο πρώτος διωγμός. Τότε μέναμε σ' ένα χωριό της, Μιστεγνά. Την ώρα που έψαχνε να βρει έναν αραμπά, βρίσκει έναν γείτονά της από το Αϊβαλί και την κατάφερε, έπιασε έναν αραμπά, μπήκαμε όλοι μέσα και ξεκινήσαμε για το χωριό.

Κατά το βράδυ φτάσαμε. Τι να δούμε. Ένα χωριό με πολύ λίγα σπίτια κοντά στη θάλασσα. Κάνα δυο ελαιοτριβεία, μόνον που είχε πολλά σύκα. Όταν είδε η μητέρα το χωριό, τον λέγει: «Αχ μ' έκαψες. Πού είναι ο κόσμος ο πολύς, να πάγω να δουλέψω για να ζήσω τα παιδιά μου; Τι θα κάνω εδώ;»

Τέλος μείναμε στο σπίτι του εκείνο το βράδυ και πρωί πρωί τον λέγει: «Πήγαινε να με βρεις ένα καϊκι να φύγω πίσω στη χώρα. Δεν στέκω ούτε στιγμή». Πηγαίνει εκείνος βρίσκει ένα καϊκι και μπαίνομε μέσα. Θε μου, δεν το ξεχνώ, παρόλο που 'μουνά μικρή, όταν ανοιχτήκαμε λίγο, το καϊκι σταμάτησε γιατί δεν είχε καθόλου αέρα. Στο μισό δρόμο μάς έβγαλε έξω. Πήγαμε στη χώρα με τα πόδια. Στο δρόμο καθίσαμε κάτω απ' ένα δέντρο να

φάμε, λίγο ψωμί, τυρί, λίγες ελιές, και να ξεκουραστούμε. Ύστερα ξεκινήσαμε. Πώς πήγαμε... Φτάσαμε στη χώρα την ώρα που θέλανε οι αραμπάδες να φύγουνε για τα χωριά.

Αυτή την ώρα βρίσκεται ένας κουμπάρος μας –της μικρής μου αδελφής ο νονός– και μας βοήθησε. Μας πήρε και μας ανέβασε στο χωριό του. Μας έδωσαν ένα δωμάτιο, κάτι στρωσίδια, πιάτα, τσουκάλι, ό,τι χρειάζεται ένας ζωντανός άνθρωπος. Μας βοήθησαν.

Για μια στιγμή ξεχάσαμε τον πόνο του χωρισμού και τον διωγμό από τη γλυκιά μας πατρίδα, κι άρχισε ο αγώνας της ζωής. Πώς να δουλέψει μια γυναίκα και να ζήσει έξι άτομα; Ερχόντανε οι γειτόνισσες, οι κουμπάρες τα λέγανε γιατί δεν είχανε τελειωμό· τότε κλαίγαμε, καμιά φορά ξεχνούσαμε και τους πόνους και γελούσαμε.

Τέλος με βάσανα πολλά μεγαλώσαμε, τα τρία κορίτσια μόνον, το αγόρι μας δεν άντεξε, γιατί έφαγε γάλα τόσο πικραμένο από τη μάνα του, ξαφνικά πέθανε. Μείναμε όλο γυναίκες. Χωρίς πατέρα. Μακριά από το αγαπημένο μας Αϊβαλί, που μόνον όταν πεθάνω θα παύσω να το θυμάμαι.

6. Τα ερείπια έχουν γίνει πάροχο

ΕΞΙΣΤΟΡΕΙ ΜΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΤΟ 1922 ΗΜΟΥΝ 9 ΧΡΟΝΩΝ, ζούσαμε στη Σμύρνη, σαν παιδί που ήμουν ζούσα αμέριμνα, τα πολιτικά και τα στρατιωτικά δεν είχανε τότε θέση στη ζωή μου. Μόνο θυμούμαι πολύ καλά πως παίζαμε πόλεμο, κάναμε οχυρά με κουτιά από τσιγάρα και με άδειες κουβαρίστρες.

Εκείνο το καλοκαίρι αρρώστησε ο μεγάλος μου αδερφός και τον πήγαμε εξοχή στο Μπουτζά. Όμως άρχισε σιγά σιγά η αγωνία για το τι συμβαίνει στο μέτωπο, αναγκαστήκαμε να ξανακατέβουμε στη Σμύρνη, εμείς τα παιδιά λυπηθήκαμε πολύ που φύγαμε απ' την εξοχή.

Στη γειτονιά μας στη Σμύρνη, στο Φραγκομαχαλά, κατοικούσανε πολλοί ξένοι υπήκοοι, αυτοί όλοι θυμούμαι υψώσανε σημαίες, καθένας την υπηκοότητά του γι' ασφάλεια. Με τον παρδαλό αυτό σημαιοστολισμό κι εμείς οι Ρωμιοί πιστεύαμε πως ο δρόμος είχε κάποια ασφάλεια, δε θα κάνουνε λεηλασίες οι Τούρκοι. Μάλιστα οι ξένοι όλοι αυτοί ήτανε φιλότουρκοι. Ο πατέρας έκοβε καμιά βόλτα έξω να ιδεί τι γίνεται κι έλεγε πως οι Τούρκοι θα ξεσπάσουνε πάλι στους Αρμένηδες. Δε θυμούμαι βέβαια ημερομηνίες αλλά μια μέρα θυμούμαι ακούσαμε πως καίγεται η Αρμενιά, η αρμένικη γειτονιά. Πήγαμε στο δώμα και είδαμε πολύ μαύρο καπνό. Την ίδια μέρα ο πατέρας έφερε μαζί του στο σπίτι μια κοπέλα, δεν ήτανε άνθρωπος αυτή πια, δεν είχε πνοή απ' την τρομάρα, ήτανε υπηρέτρια σε αρμένικο σπίτι, γλίτωσε μέσα σ' ένα υπόγειο, ύστερα δεν είχε πού να πάει, ο πατέρας την ήβρε σ' ένα κατώφλι ζαρωμένη, πού να ξέρει πως κι εμείς σε μια δυο μέρες θα βγούμε στους δρόμους.

Η φωτιά προχωρούσε, κανείς δεν την έσβηνε, βλέπαμε απ' το δώμα να πλησιάζει. Λοιπόν φοβηθήκαμε να μην αποκλειστούμε κι ετοιμαστήκαμε. Μου φορέσανε πανωφόρι αν και ήταν ζέστη,

έκλαιγα, μου δώσανε να βαστώ στο χέρι και δυο κουβέρτες. Ο ένας μου αδερφός φορτώθηκε μια βαλίτσα καφέ με τ' ασημικά του σπιτιού, ο πατέρας μου τύλιξε σε πανιά έναν μεγάλο ασημένιο δίσκο. Τελευταία στιγμή θυμήθηκα και τη γάτα μας, την αγαπούσα πολύ, τη φώναζα, τη φώναζα, έψαξα όλες τις κάμαρες μα δεν ήτανε πουθενά κι άφησα την πόρτα προς το δώμα μισοανοιχτή για να βγει αν καεί το σπίτι. Στην κουζίνα είχαμε βάλει το φαΐ για το μεσημέρι. Τ' αφήσαμε κι έβραζε, κλειδώσαμε το σπίτι σα να ήτανε να γυρίσομε σε λίγη ώρα.

Όσα θυμούμαι ύστερα είναι μπερδεμένα. Θυμούμαι το πλήθος στην προκυμαία. Όσο προχωρά η φωτιά, τόσο πυκνώνει το πλήθος. Καθένας φορτωμένος όσα μπορούσε, ό,τι βρέθηκε μπροστά του. Θυμούμαι μια γυναίκα βαστούσε μια στοίβα πιάτα. Μία άλλη φορτώθηκε τη ραπτομηχανή της. Μια γειτόνισσά μας είχε ανοίξει ένα καλάθι, με τη σαστιμάδα της δεν πήρε ούτε ασημικό ούτε άλλο χρήσιμο παρά πέταξε μέσα βούρτσες διάφορες και μπογιές των παπουτσιών. Ύστερα τους έκοβε η κούραση, ό,τι δεν μπορούσανε πια να το σηκώσουνε το πετούσανε χάμω ή στη θάλασσα.

Εμείς ζαρώσαμε σε μιαν άκρια κοντά κοντά στη θάλασσα δίπλα σε μια ζώνη όπου φυλάγανε ναύτες Αμερικάνοι για να βοηθήσουνε τους υπηκόους τους. Μαζί μας είχαμε ψωμί και τυρί, κάτι φάγαμε. Τον μεγάλο μου αδερφό κάναμε θέση και τον ξαπλώσαμε χάμω, μόλις είχε περάσει τον τύφο πολύ βαριά, δεν μπορούσε να σταθεί στα πόδια του.

Εντωμεταξύ η φωτιά φτάνει στην προκυμαία, τα χτίρια καίγονται το 'να μετά το άλλο, άμα διαλυθεί ο μαύρος καπνός φαίνονται μόνο τοίχοι με τρύπες αντίς πόρτες και παράθυρα. Θυμούμαι καλά πως ένας Αμερικάνος ναύτης πήγε κι έκανε πως χτυπά το κουδούνι της πόρτας σ' ένα τέτοιο καμένο σπίτι, δεν είχε πέσει η πόρτα του, αστείο τού φάνηκε, λοιπόν αμέσως από τα ερείπια ξετρύπωσε μια γάτα, κάθισε μπρος στην πόρτα και περίμενε ν' ανοίξει, θα ήτανε του σπιτιού. Έπειτα πήρανε φωτιά τα πετρέλαια σε κάτι αποθήκες, βλέπαμε τους τενεκέδες να τινάζονται ψηλά και να σκάζουνε στον αέρα, η νύχτα έφεγγε.

Δυο νύχτες είχαμε μείνει σ' εκείνο το μέρος, έπειτα φύγαμε άμα φύγανε κι οι Αμερικάνοι, πήγαμε προς την Πούντα, καθίσαμε σ' ένα περιβόλι αλλά ύστερα φύγαμε κι από κει. Σκεφτήκαμε πως ήταν φόβος από κει να μαζέψουν τους άντρες όπως κι έγινε. Προχωρήσαμε ως το σπίτι ενούς ξαδέρφου του πατέρα, η συνοικία δεν είχε καεί και είχαμε μαζευτεί εκεί 40-50 άτομα. Ένας Τούρκος χασάπης άνοιξε το μαγαζί του ένα πρωί και ψουνίσαμε λίγο κρέας για βραστό, το βραστό και το ζουμί ήταν το αγαπημένο φαΐ του πατέρα μου, εμείς τα τρία παιδιά δεν τ' αγαπούσαμε, όμως θα θυμούμαι πάντα στη ζωή μου πόσο νόστιμο μου φάνηκε εκείνο το φαΐ, ως τώρα τ' αγαπώ.

Στο σπίτι αυτό μείναμε 2-3 μέρες. Μια μέρα ήρθανε Τούρκοι για έρευνα, θέλανε να πάρουνε ένα νέο παιδί τάχα πως ήτανε Αρμένης, ο πατέρας προσπάθησε να τους πείσει πως δεν ήταν, τέλος φύγανε. Αυτός είχε γίνει πράσινος απ' το φόβο.

Στο μεταξύ φτάσανε καράβια ναυλωμένα του Ερυθρού Σταυρού, αρχίσανε παίρνανε τον κόσμο. Τα δυο μου αδέρφια ήταν στο μπόι ψηλά και κινδυνεύανε να τους πάρουνε όμηρους. Ο πατέρας ξεκίνησε μαζί τους ένα πρωί και γύρισε μετά 2-3 ώρες μονάχος, κατάφερε και τους έβαλε σε βαπόρι, αυτούς πρώτους πρώτους. Ήξερε αγγλικά και να που του χρειαστήκανε τώρα, έσωσε τα δυο παιδιά του, παρακαλώντας τους σκοπούς στη δική τους γλώσσα. Με πολλές δυσκολίες τούς πέρασε.

Τώρα έπρεπε να περάσομε και μεις. Φύγαμε βιαστικά, είπε ο πατέρας «προσοχή να μη χωριστούμε», ανεβήκαμε στη μακριά ξύλινη εξέδρα της Πούντας, φτάσαμε μπρος στο βαπόρι έτσι με το σπρώξιμο, καλά καλά δεν πατούσανε τα πόδια μου καταγής και μπήκαμε. Αμέσως έπρεπε και να κατεβούμε στ' αμπάρι από σκάλα σκοινένια, κρεμαστή, εγώ φοβήθηκα τότε πάρα πολύ, έτρεμα ολόκληρη, ένας ναύτης τότε με άρπαξε απ' τις μασχάλες με κρέμασε κάτω, κάποια χέρια με πιάσανε και βρέθηκα μέσα. Εκεί πρώτο πράμα που είδα ήταν ένας κουβάς νερό, με διάφορα σκουπίδια που είχανε πέσει μέσα, όμως βουτούσε όλος ο κόσμος είτε ποτήρια είτε κύπελα, ό,τι να 'τανε, και πίναμε.

Την άλλη μέρα μάς βγάλανε στη Μυτιλήνη. Έτσι σωθήκαμε. Μα σε λίγον καιρό μάς πεθάνανε οι άντρες, ο πατέρας και οι αδελφοί μου, δεν αντέξανε τα κατοπινά της καταστροφής.

Στη Σμύρνη ξαναπήγα με μίαν εκδρομή πρόπερσι. Πήγαμε από Χίο, Τσεσμέ, μπήκαμε από τα προάστια Γκιόζ-Τεπέ, Καραντίνα. Ήμαστε όλοι σχεδόν πρόσφυγες, οι μεγαλύτεροι μάλιστα κάνανε το ταξίδι αυτό σαν προσκύνημα. Προσπαθούσα κι εγώ να θυμηθώ τίποτα απ' τα παλιά. Όπου περάσαμε συναντήσαμε Τουρκοκρητικούς, μιλούσαν και μεταξύ τους ελληνικά με την κρητική προφορά, ούτε οι νέοι δεν τα ξεχάσανε, τα μιλούνε στο σπίτι, όπως και στην Ελλάδα οι τουρκόφωνοι. Κι εκεί των γέρων η νοσταλγία για τις παλιές πατρίδες τους είναι άσβηστη. Μια γριά, μάνα του καφετζή, σ' ένα καφενείο που καθίσαμε, στις Φώκιες, μου είπε: «Αχ, εγώ την Πρέβεζα θα την ξαναβρώ άραγε στον άλλο κόσμο;»

Στο Νύμφαιο πήγα με μια συνταξιδιώτισσά μας που ήταν από κει και στο σπίτι της κατοικούσε τώρα μια οικογένεια Τούρκοι από τη Βοσνία. «Περάστε, περάστε», μας λέγανε, «ξέρομε κι εμείς από προσφυγιά».

Στο λεωφορείο που μας πήγαινε στα Σώκια, το ραδιόφωνο έπαιζε *Στο χορό σε θέλω πεταλούδα...* Ο σοφέρ που ήταν καμιά 40ριά χρονών όλο τέτοια έβαζε κι ο επόπτης επίσης, Τουρκοκρητικός κι αυτός, τέτοια προτιμούσε.

Στα προάστια Γκιόζ-Τεπέ, Καραντίνα δεν αλλάζανε σχεδόν καθόλου. Μία θεία μου έμενε Καραντίνα και τα θυμήθηκα όλα εκείνα τα μέρη. Ως το Κονάκι που λέγαμε. Από κει και πέρα τίποτα δεν έμεινε. Τα ερείπια έχουν γίνει πάρκο και συνοικίες νέες με σπίτια εύπορα, κήπους, δενδροστοιχίες. Στο χώρο του ξενοδοχείου που ήταν του πατέρα μου, δεν ξέρω κι αν είναι αυτός ο χώρος καλά καλά, είδα ένα πολυώροφο κτίριο. Αδύνατον να γνωρίσεις τίποτα απ' τις παλιές γειτονιές.

7. Νομίσαμε οι αφελείς ότι το κακό υποχωρεί

ΕΞΙΣΤΟΡΕΙ ΕΝΑΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ

ΤΡΑΓΙΚΟ ΘΕΑΜΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕ Η ΣΜΥΡΝΗ τις τελευταίες μέρες της, πριν την καταστροφή. Χιλιάδες κόσμος είχε πλημμυρίσει την παραλία. Έβλεπες εκεί Ρωμιούς, Αρμένηδες, Τούρκους, Γύφτους να τρέχουν σαν τη μανιασμένη θάλασσα πότε δεξιά πότε αριστερά, να σπρώχνει ο ένας τον άλλον, να μπερδεύονται άνθρωποι με τα ζώα, γυναίκες, άντρες, γέροι, παιδιά, με τα βόδια τους, τις κατσίκες τους, τα γαϊδούρια τους.

Ήταν πρόσφυγες που είχαν έρθει από το εσωτερικό. Οι μεν φοβούνταν τους τσέτες και τον τούρκικο τακτικό στρατό, οι άλλοι φοβούνταν τα ελληνικά στρατεύματα που υποχωρούσαν.

Κατά το βράδυ έγινε στη γειτονιά μας σύσκεψη. Πολλοί λέγανε να μη φύγουμε, γιατί ο Κεμάλ θα 'ρθει, λέει, με το γάντι. Δεν πρόκειται να πειράξουν οι Τούρκοι τους Χριστιανούς, ούτε να βάζουν χέρι στις περιουσίες τους. Άλλοι παρακαλούσαν να φύγουμε για να σωθούμε. Αυτά προτού ακόμα φανούν οι Τούρκοι.

Την άλλη μέρα πάω στη Σχολή όπου δούλευα, για να δω τι γίνεται εκεί. Ψυχή δεν υπήρχε. Ήταν μόνο ο γραμματέας της Σχολής και ο ταμίας. Φαίνεται, είχαν πάει εκεί για να πάρουν τα επίσημα έγγραφα, ίσως και τα χρήματα της κάσας. Τους ρωτάω για την κατάσταση και μου απαντάνε: «Κύριε Αντωνιάδη, ούτε δουλειά υπάρχει ούτε χρήματα... Ο σώζων εαυτόν σωθήτω! Μόνον ο Θεός ξέρει τι τύχη μάς περιμένει...»

Γύρισα σπίτι μου λυπημένος, του θανατά. Αγκάλιασα την καλή μου γυναίκα και της είπα τα νέα. Ύστερα άρπαξα σαν τρελός στην αγκαλιά μου το αθώο κοριτσάκι μου και κλαίγοντας το φιλούσα αδιάκοπα.

Υστερα από 2-3 μέρες, προτού οι Τούρκοι κυριέψουν τη Σμύρνη, όλοι οι κάτοικοι απ' τα περίχωρα για ασφάλειά τους γύρεψαν άσυλο σε γνωστά τους σπίτια στις κεντρικές συνοικίες, χωρίς να ξέρουν τι τους περιμένει.

Από παντού έρχονται φριχτές ειδήσεις για φόνους, βιασμούς, σφαγές και κρεμάλες. Κι εμείς είμαστε σαν τρελοί.

Πήρα την οικογένειά μου και πήγα σ' ένα γνωστό μου φράγκικο σπίτι στην οδό Ρόδων. Ήταν μέρα Δευτέρα, 29 Αυγούστου. Κατά τα μεσάνυχτα μας συντάραξε ένας δυνατός κρότος. Οι Τούρκοι είχαν ανατινάξει το καμπαναριό της Αγίας Φωτεινής. Κι ήταν αυτό με πάμπολλες καμπάνες. Όλη τη νύχτα συνεχίζονταν οι ανατινάξεις σπιτιών και μεγάρων.

Στο μεταξύ, πληροφορηθήκαμε τη σφαγή του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου και των Δημογερόντων. Οι λεηλασίες συνεχίζονται πια συστηματικά. Μια νύχτα, αυτοί που μας φιλοξενούσαν είπαν ότι άρχισε ο εμπρησμός της Σμύρνης. Θα φύγουμε και θα μας αφήσουν στην τύχη μας. Και αναχώρησαν αμέσως στο Βουτζά, για να κρυφτούν στα σπίτια τών εκεί Καθολικών συγγενών τους.

Κατά τα ξημερώματα οι Τούρκοι εμπρηστές πλησίασαν το φράγκικο σπίτι όπου μέναμε. Τότε, τυχαία, πληροφορηθήκαμε ότι στην ενορία όπου ήταν το σπίτι μας δεν είχε προχωρήσει ακόμα η πυρκαγιά. Εγκαταλείψαμε αμέσως το φιλόξενο σπίτι και τρέξαμε στο δικό μας.

Το σπίτι μας το βρήκαμε ανοιχτό. Βρισκόταν εκεί μια προσφυγική οικογένεια. Ήταν καλοί άνθρωποι από τα Σώκια. Την άλλη μέρα κατά τις 9 το πρωί ανοίγει η πόρτα και μπαίνουν τρεις Τούρκοι στρατιώτες και ένας καβαλάρης αξιωματικός.

Λέει της γυναίκας μου ο αξιωματικός να του δώσει χρυσές λίρες: «Αλτίν παρά τσικάρ». Μη ξέροντας τούρκικα η γυναίκα μου, δεν απαντούσε. Θυμώνει τότε ο αξιωματικός και την απειλεί με το σπαθί του. Τότε εγώ πήρα το λόγο και του μίλησα φαρσί τούρκικα. Η γυναίκα μου, επειδή δεν ήξερε τη γλώσσα, σώπαινε. Λέω του αξιωματικού: «Πρώτα απ' όλα, καλώς ήρθατε στο φτωχικό μου. Χαίρω πολύ, γιατί όπως καταλαβαίνω κατάγεσαι από την πα-

τρίδα μου την Καισάρεια. Εγώ είμαι ένας φτωχός εργάτης και χρυσές λίρες δεν έχω, ούτε στ' όνειρό μου τις έχω δει». Ανοίγω το πορτοφόλι μου και του δείχνω τις 35 παγκανότες.

Ο Τούρκος αμέσως μαλάκωσε. Έδιωξε τους στρατιώτες του και άρχισε να λέει διάφορα για την πατρίδα μας Καισάρεια. Μιλούσε με νοσταλγία και αγάπη γι' αυτήν. «Μην με παρεξηγείς, πατριώτη», μου λέει. «Εμένα που με βλέπεις, έχω πολύν καιρό χωρίς χαρτζιλίκι, χωρίς καπνό, γι' αυτό. Γι' αυτό μου 'ρθε να κάνω εκβιασμούς...» Και αφού ήπιε τον καφέ που τον προσφέραμε, με παρακάλεσε να του δώσω ό,τι ευχαρίστηση είχα απ' τα λεφτά μου. Εγώ τότε του πρότεινα το πορτοφόλι μου και τον παρακάλεσα να πάρει όσα θέλει. Πήρε μόνο 25 παγκανότες, αφήνοντάς μου τις δέκα, και έφυγε χαιρετώντας φιλικά. Ύστερα για 48 ώρες άλλος Τούρκος πολίτης ή στρατιωτικός δε μας ενόχλησε. Νομίσαμε οι αφελείς ότι το κακό υποχωρεί.

Αλίμονο, ήταν τρομερή αυταπάτη. Ξάφνου ακούγεται δυνατός κρότος σε απόσταση 100 μέτρων. Ανεβήκαμε στην ταράτσα του σπιτιού μας και είδαμε ότι οι Τούρκοι είχανε ανατινάξει μια γειτονική ταβέρνα. Και συνέχεια, οι φλόγες πλησίαζαν στα σπίτια μας.

Ξάφνου ακούμε μια φωνή: «Γειτόνοι, οι Τούρκοι μάς μπλοκάρουν για να μας κάψουν ζωντανούς! Να φύγουμε όλοι στην πλατεία Σιδηροδρόμου του Αϊδινιού, για να σωθούμε!»

Όλη η γειτονιά, πάνω κάτω διακόσιες ψυχές, χυθήκαμε στο δρόμο αρπάζοντας ο καθένας ό,τι πρόχειρο βρέθηκε, τρέξαμε προς την πλατεία. Δε θυμάμαι πόσες μέρες κάτσαμε εκεί, τρώγαμε ό,τι βρίσκαμε.

Όλη τη νύχτα σκεφτόμουν πού να πάμε να κρυφτούμε, για ν' ασφαλιστούμε και περιποιηθούμε το άρρωστο παιδί μας. Ξαφνικά θυμήθηκα ότι στην άκαυτη περιοχή της Σμύρνης είχα ένα γνωστό σπίτι. Τράβηξα κατευθείαν εκεί. Στο σπίτι αυτό είχαν καταφύγει και άλλοι πολλοί και δυσκολεύτηκαν να μας βολέψουν. Εκεί δεν έμεινα πολύν καιρό, προσπαθούσα να φύγω με κάθε τρόπο απ' τη Σμύρνη.

Τέλος, στις 12 Σεπτεμβρίου, με πολλές προφυλάξεις, για ν'

αποφύγουμε τα τούρκικα περίπολα, καταφέραμε να φτάσουμε σ' έναν καταυλισμό κοντά στην αποβάθρα. Την άλλη μέρα το πρωί πλησιάσαμε τα κάγκελα του λιμανιού και περιμέναμε πότε θ' ανοίξει η πόρτα.

Δεν άργησε ν' ανοίξει η πόρτα και προχώρησε πρώτη η γυναίκα μου με το μωρό στην αγκαλιά. Εμένα όμως δε μ' άφησαν οι Τούρκοι. Με κρατήσανε ότι είμαι δήθεν στρατεύσιμος. Τους παρακάλεσα να μ' αφήσουν αλλά τίποτα.

Με οδήγησαν οι Τούρκοι σε στρατόπεδο αιχμαλώτων, όπου ήταν πολλοί χριστιανοί. Η γνώση της τούρκικης γλώσσας με ωφέλησε και πέτυχα ένα παράτολμο σχέδιο. Έδωσα γενναίο μπαξίσι στο φύλακα λοχία και μαζί με δυο άλλους στρατιώτες με «εφ' όπλου λόγχην», κυκλοφορούσαμε στην αποβάθρα, για να πιάσουμε δήθεν κάποιον καταδιωκόμενο γκιαούρη.

Σε μια στιγμή λέω του λοχία ότι πρέπει να μπω στο πλοίο, και αυτός να φροντίσει ν' απομακρύνει τους δυο στρατιώτες. Στο μεταξύ, το πλοίο ετοιμάζεται να σαλπάρει. Δίνω ένα σάλτο σαν αστραπή και βρίσκομαι μέσα. Από το φόβο μου κρύφτηκα κάπου. Σε 5 λεπτά της ώρας το πλοίο ξεκίνησε. Εγώ ακόμα δεν τολμούσα να πλησιάσω τη γυναίκα μου και περίμενα να περάσει το πλοίο απ' το εξωτερικό φρούριο της Σμύρνης. Μόλις περάσαμε το φρούριο, έτρεξα προς τη γυναίκα μου. Τη βρήκα καθισμένη σε μια γωνιά με το μωρό στην αγκαλιά και να σιγοκλαίει. Όλα αυτά έτσι γίνανε. Η ζωή μου κρεμότανε από μια τρίχα. Αν με ξαναπιάνανε οι Τούρκοι θα με θανατώνανε.

Στις 14 Σεπτεμβρίου κατά τα ξημερώματα, φτάσαμε στον κόλπο Καλλονής της Μυτιλήνης. Σαν έφεξε καλά το πλοίο πέρασε σιγά σιγά, το στενό ήταν μεγάλο. Πλεύρισε στη σκάλα του λιμανιού όπου και άδειασε το ανθρώπινο φορτίο.

Μετά, δώσανε διαταγή όλος εκείνος ο κόσμος να καθίσει σε μια μεγάλη πλατεία. Στο μεταξύ έφταναν απ' την Καλλονή ψωμιά, κονιάκ και φαγώσιμα. Καμιά πενηνταριά γυναίκες της Καλλονής τηγάνιζαν φρέσκα ψάρια και τα μοιράζανε στο πεινασμένο πλήθος, μας περιποιηθήκανε στη δυστυχία μας.

8. Ο ποιητής Απόστολος Μαιμέλης

ΕΞΙΣΤΟΡΕΙ ΜΙΑ ΔΑΣΚΑΛΑ

ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ ΕΚΕΙΝΟ παραθερίζαμε στη Σιγή. Το χωριό μας η Σιγή ως 300 σπίτια, όλα σχεδόν χριστιανικά, οι Τούρκοι λιγοστοί, περνούσαμε ήσυχα. Ήτανε παραθαλάσσιο σε πανέμορφη ακρογιαλιά, στον Κυανό κόλπο στο Μαρμαρά, το ψάρι άφθονο, γύρω γύρω λόφοι μ' ελαιώνες.

Εγώ το πρωινό εκείνο έτυχε να είχα πάει στα Μουντανιά, είναι 5-6 χιλιόμετρα η απόσταση, θυμούμαι ήτανε υπέροχο εκείνο το πρωινό, έλαμπε η θάλασσα, λάμπανε όλα, μα βλέπω εκεί στα Μουντανιά, στο λιμάνι, πλήθος μεγάλο μαζεμένο, στρατός πολύς, αυτοκίνητα, φορτηγά, κουβαλούνε στρατιωτικά εφόδια, κουβαλούνε τραυματίες. «Τι συμβαίνει;» «Θα διαλυθεί το Α' νοσοκομείο». «Φεύγομε...»

Κάτι τέτοια πετάξανε μέσα στην οχλαγοή οι αξιωματικοί έξαλλοι, άλλοι δίχως πνοή μέσα τους, ο κόσμος όλο και πύκνωνε, όλο και φουρτούνιαζε, η καρδιά μου έσπασε, φαρμακώθηκα, ήμουνα κοπέλα, θυμήθηκα τον πρώτο μας διωγμό, ήμουνα τότε παιδάκι 8 χρονών, μας είχανε σηκώσει απ' τα μέρη μας. Τον πατέρα τον είχανε πιάσει Τσέτες, θαύμα πώς γλίτωσε, το σπίτι μας το ληστέψανε, άδειασε.

«Τώρα τι θα γίνει, πάλι τα ίδια;»

Βιάζομαι να πάω πίσω στο χωριό, βρίσκω το γιατρό, φίλο μας οικογενειακό, πήγαινε να επισκεφτεί αρρώστους, με πήρε στ' αυτοκίνητό του, ο δρόμος είναι παραθαλάσσιος –πού πήγε όλη του η ομορφιά, όλο το φως της μέρας; Με είδανε άσπρη σα νεκρή εκεί που κατεβήκαμε στο κεντρικό καφενείο, είδηση δεν είχανε, ησυχία μεγάλη, φέρνανε τα ψάρια στα πανέρια εκείνη την ώρα, το θυμούμαι. Τους λέω: «Άσκημα τα νέα, το μέτωπο έσπασε...»

«Μη μας τα παραλές, είσαι κατατρομαγμένη...» λέγανε οι μεγάλοι. «Τα ίδια δηλαδή με το '14;»

Το λέγανε με το στόμα, δε θέλανε όμως και να το πιστέψουνε. Βρίσκω στο σπίτι την αδερφή μου, δώσαμε είδηση και στη γειτονιά, πάμε στα Μουντανιά με τα πόδια. Πάμε στο λιμάνι. Το πλοίο της γραμμής ήταν εκεί μα κι η οχλαγωγία χειρότερη. Ακούμε τώρα τις κανονιές που πέφτουνε στα μεσόγεια, προς την Κίο, στη σκάλα του βαποριού έχει κατέβει ο μισός πληθυσμός, αραμπάδες, άλογα, ανακατεμένος και με το στρατό, δώσανε όπλα και σε κάτι ντόπια παιδιά, κάτι γέρους για πολιτοφυλακή και άμυνα δήθεν.

Το καράβι της γραμμής με Τούρκο καπετάνιο, άλλες διαταγές τού δίνει ένας αξιωματικός, άλλες άλλος, ο κόσμος χιμά μπροστά, πώς βρεθήκαμε και μεις μέσα δεν ξέρω, πώς ξεκολλήσαμε απ' τη σκάλα. Έριξα τότες μια ματιά είδα τα μέρη μας, θυμούμαι το παραθαλάσσιο σχολείο μας, κάτασπρο, δίπατο, θυμούμαι το νεκροταφείο.

Το καράβι κατά καλή μας τύχη μάς έβγαλε στην Πόλη, άλλα καράβια που πηδήσανε μέσα στρατός πήγανε στη Ραιδεστό και σ' άλλα λιμάνια πιο μακρινά, με το πιστόλι στο κεφάλι αναγκάσανε τον καπετάνιο και τους πήγε. Κι όλα τα βαπόρια τα πλεούμενα τα 'καναν κατάσχεση. Τα μάθαμε αυτά στην Πόλη.

Στην πόλη θρήνος και φόβος, οι Τούρκοι κάνουνε συλλαλητήρια, σπάζουνε πόρτες, τζάμια, πατούνε καταστήματα Ρωμιών, εμείς κλεισμένοι μέσα, ούτε να κοιμηθούμε, ούτε να βάλουμε τίποτα στο στόμα, φαρμακωμένοι. Αρχίσαν να έρχονται οι δικοί μας απ' το χωριό, κοντινοί συγγενείς και μακρινοί πολλοί, γειτόνοι, καθένας μ' ένα μπογαλάκι, ό,τι προλάβανε, μα τι να προλάβουνε. Πάνω από 30 ψυχές στο φτωχόσπιτό μας, δεν είχαμε παραπάνω από 4 στρώματα, 2-3 κιλίμια και από μισή κουβέρτα. Μας δώσανε κάμποσα τσουβάλια κάτι γειτόνοι Καϊσαρλήδες.

Τότε θυμούμαι το θείο μας, τον ποιητή Απόστολο Μαμμέλη, που είχε μείνει τυφλός απ' το '12 και ζούσε στην Πόλη, όμως αγαπούσε με πάθος το χωριό μας, η αγωνία του ασήκωτη, μάζευε όσους φτάνανε κοντά κοντά στην πολυθρόνα του, έριχνε μπρος

το πρόσωπό του κατάχλωμο με τα μαύρα γυαλιά, τους άγγιζε, τους γνώριζε με τα χέρια, λέγανε αυτοί τον παραδαρμό τους, «αλήθεια, αλήθεια...»

Θυμάμαι του λέγανε για μια, τυφλή κι αυτή, Αθηνά, που είχε μια κόρη την Ευλαλία, ήτανε δασκάλα η κόρη και τρελάθηκε, αυτές είχανε μείνει μοναχές γυναίκες, ποιος να τις βοηθήσει; «Ο σώζων εαυτόν...», έλεγε ο θείος, «αχ τι πάθαμε, τι πάθαμε...»

Με πρώτη ευκαιρία ύστερα, χειμώνα του '22, φύγανε ήρθανε στην Ελλάδα. Όσα ποιήματα έγραψε από τότες όλα με τον πόνο αυτόν τα 'γραψε.

Εμείς πέρασε καιρός ώσπου να καταφέρομε να φύγομε. Πέρασαμε νύχτα το Μαρμαρά, δεν ξαναείδα την πατρίδα μας. Ούτε φασάκι.

9. *Αχ, πού να σας θυμηθώ;
Πού να σας μνημονέψω;*

ΘΥΜΑΤΑΙ ΜΙΑ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΣΣΑ ΜΑΝΑ

«Η ΔΥΝΑΜΗ ΜΟΥ ΚΟΒΕΤΑΙ και δεν μπορώ να συλλοϊστώ τα όσα περάσαμε, πε πως είμαι κι εγώ μες στο χώμα άμα τα συλλοϊστώ...»

Περνούσανε στρατιώτες, πότε λίγοι λίγοι, πότε πολλοί, δε δώσανε είδηση, δεν ακούσαμε. Ύστερα, μέρα Σάββατο θαρρώ, ναι Σάββατο, ακούσαμε αποσπερού ντελάλη, φωνάζει να συνταχτούνε στο τάδε χάνι ούλα τ' αρσενικά μέχρι 60 χρονών, προστάζει διοικητής, Τούρκος. Πού ξέραμε μεις; Εμείς κλεισμένες στα σπίτια μας, οι Τουρκάλες τώρα γυρίζουνε, φοβερίζουνε, βαστούνε κουρέλια και γκαζοντενεκέδες να μας κάψουνε, βλέπομε απ' το παράθυρο. Ύστερα –την άλλη μέρα ήτανε;– ώρα βασίλεμα ήτανε, παν' οι άντρες για το χάνι, πάει Παναγής ο μεγάλος μας, πάει Δημητρός ο άντρας μου, πάει Χρήστος αδερφός μου, Γιώργης αδερφός μου, Φίλιππος αδερφός μου, Νίκος αδερφός μου. Αχ, πού να σας θυμηθώ; Πού να σας μνημονέψω; Έντεκα ήτανε, και Βασίλης και Παρασκευάς και Ηλίας και Δημητρός, ένα όνομα με τον άντρα μου, και Κωνσταντής και Φώτης. Όχι, το Φωτί μας πάει με τον πατέρα του. Μόνες γυναίκες μείναμε, ακούμε από μακριά χαρές κακό τα νταούλια στον τουρκομαχαλά, ύστερα λέει τούς πήρανε στα βουνά, ύστερα πάλι ντελάλης φωνάζει: μαζωχτείτε στο γιαλό, θα 'ρθούνε βαπόρια να φύγομε, ο ήλιος βασιλεύει.

Λέω: «Μητέρα, δε μένω άλλη νύχτα εδώ». Παίρνω το μωρό απ' την κούνια, πιαστήκαν απ' το φουστάνι μου τ' άλλα δυο. «Να περιμένομε, μπάρε μ', τον πατέρα σου», έλεγε η μάνα μου. «Δε μένω καλέ μητέρα, έλα...», φωνάζω εγώ, τραβούμε στα σαράπ-χανά, πλήθος μερμηγκιά, ξημερωθήκαμε, πουθενά βαπόρια. Λέω: «Το νου σου, μητέρα, στα παιδιά να πεταχτώ να πάρω τίποτα πανάκια».

Είχανε μείνει απλωμένα στη συκιά, ε, πανάκια είχα στο νου μου ακόμα, μπροστά μου να ο Κωστής μας. Πού βρέθηκε; Κι ως τώρα δεν το ξέρω. Ήτανε όμορφος και ξανθός, τον έντυσα γυναίκεια, ό,τι βρέθηκε, δεν τον γνώριζες. Τρέχομε στο ίδιο μέρος, φύγανε, βλέπω από μακριά κοκκινίζουνε δυο φουστανάκια, τα κοριτσάκια μου, κόσμος πλήθος μπρος σ' ένα βαποράκι όλοι να μπούνε μέσα, πόλεμος, παρακαλούμε και μεις, η μάνα μου κοντά στον Κωνσταντή, να οι Τούρκοι πλησιάζουνε, ψάχνουνε, τον παίρνουνε, κείνη την ώρα η μάνα μου τρελάθηκε, σέρνουνε κι άλλους όξω, σαν τα φίδια τούς σέρνουνε, η μάνα μου τρέχει φωνάζει: «Στάσου, σταθείτε, να 'χεις να τρως». Είχαμε σ' ένα τσουβαλάκι 3-4 ψωμιά, είχαμε βάλει μέσα στην ψύχα πεντόλιρα, κάτι χρυσαφικά, πέτά το τσουβαλάκι στη θάλασσα η μάνα μου, εκειδά μπροστά στην Παναγιά τη Φανερωμένη, τα νερά ρηχά. Μείναμε μόνο με τις ψυχές, μες στο βαπόρι κλαιν τα μωρά, κοιτάζομε, πού είναι το τσουβάλι; Τίποτα. Μας έβγαλε στη Μυτιλήνη το βαποράκι, συμμαζεψα τα μωρά στην ποδιά και με το 'να χέρι να βαστώ τη μάνα μου, δεν ήξερε τι έκανε. Κρύο τη νύχτα, κλαίγαμε, πεινούσαμε, μας γνώρισε κάποιος γείτονάς μας, οικονόμησε μισό ψωμί, μας λέει: «Σηκωθείτε να πάμε στο χωριό, εκεί θα δουλέψομε, θα ζήσομε». Μας έβαλε σ' ένα κάρο, στο δρόμο μάς έπεσε η μάνα μου, δεν ήτανε στα λογικά της, στα χέρια τη σηκώσαμε. Στο χωριό μάς ξέρανε απ' τον άλλο διωγμό μα τώρα μας ξαναβλέπανε, θυμώνουνε. «Έχομε τη φτώχεια μας ήρθατε και σεις». Ήρθανε άλλοι μάς παρηγορούσανε, μας βάλανε σ' ένα νταμάκι, περιμέναμε, η μάνα μας περιμένει τα παιδιά της, να γυρίσουνε, κανένα πια να μη γυρίσει; Πρωί βράδυ τα περίμενε, κάνει και δουλειά, έκανε ρόκες όμορφες ψιλό ψιλό το μαλλί, την πληρώνουνε καλά, εγώ έμαθα να σκάβω, θερίζω απ' τη μια νύχτα ως την άλλη, πλέκω και φανέλες με το φεγγάρι, εγώ η μοναχοκόρη σ' έντεκα αρσενικά και μ' άντρα πρώτονε σ' αντρειά και σ' ομορφιά, μ' άφησε με τρία κοριτσάκια... Σιγά σιγά μάς γνωρίσανε ο κόσμος, μας 'ποστηρίξανε.

10. Το μαρτύριο της δίψας

ΕΓΡΑΨΕ ΕΝΑΣ ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΟΣ ΗΛΕΚΤΡΟΛΟΓΟΣ

ΑΥΤΑ ΤΑ ΓΡΑΦΩ γι' αυτούς που δεν γνώρισαν την Κάτω Παναγιά, για τους νέους μας, για τα παιδιά μας, για τους φίλους μας. Γιατί οι άλλοι, οι μεγάλοι, αυτοί που γεννηθήκανε εκεί και την γνώρισαν, η θύμησή της είναι ένα καρβουνάκι αναμμένο που μας καίει! Και θα μας καίει ως τον θάνατο.

Η Κάτω Παναγιά λοιπόν βρισκότανε –γιατί πια δεν υπάρχει– στην πιο δυτική άκρια της Ερυθραίας, απέναντι στη Χίο. Κι ήτανε μιαν όμορφη κωμόπολη, πολύ όμορφη. Ο κόσμος της καλός, εργατικός, φιλόξενος, κι η εκκλησιά της, η Παναγιά, περίφημη σ' όλη την περιοχή. Κείνο όμως που την έκανε ασύγκριτη σ' ομορφιά ήτανε οι παραθαλάσσιες τοποθεσίες της: καταγάλανες θάλασσες, φως και πρασινάδες.

Μια απ' αυτές, ίσως η πιο όμορφη, ήτανε το Σατζάκι. Ας πιάσομε απ' το γιαλό. Λιλάδια πολύχρωμα αστράφτανε κάτω απ' το κατακάθαρο νερό και στην ακτή μια ψιλή σα ζάχαρη άμμος ανηφόριζε κι έφτανε ως το ξωκλήσι τσ' Αγιάς Μαρκέλλας. Κι ακόμα πιο πάνω, ως τ' αμπέλια και τους μπαξέδες.

Πιο πάνω η άμμος γινότανε μαυρόχωμα, και τ' άφθονα νερά που 'χε η περιοχή κάνανε καρπερή τη γη. Οι κρίνοι φυτρώνανε μονάχοι τους στην άμμο και στις αυλές οι φουγγέτες και τα βασιλικά γινότανε ένα δεμάτι η κάθε ρίζα! Ακόμα και στις χαλικουριές του δρόμου, αμάραντα και μερσινιές φορτωμένες άσπρα και μαύρα μέρσινα.

Τα νερά κατεβαίνανε απ' τα ψηλώματα του Παγιαζήτη, βαθιά στην αρχή, ρηχαίνανε όσο κατεβαίνανε, στην άμμο πια βγαίνανε κι αναβρύζανε μονάχα τους. Σε κάθε ντάμι μπροστά κι ένα πηγάδι. Αν μπορείς να πεις πηγάδι ένα λάκκο βαθύ δυο τρία μέτρα, που το στόμα του το κλείνανε μαντζουράνες, δυόσμοι και λεβάντες.